

Punktike ja palatalisatsioon

Lähivaade XIX sajandi esimese poole kirjaviisiuendusele

KÜLLI PRILLOP, KÜLLI HABICHT, KRISTIINA PRAAKLI

Eesti keeles on hääldusnähtusi, mida kirjas ei märgita, näiteks palatalisatsioon või II ja III välte eristus mujal kui sulghäälikutel. Vana kirjaviisi perioodil ei eristatud ka õ-d ja ö-d ega konsonantide pikkusi. XIX sajandi algupoolel puhkes ajakirja *Beiträge* veergudel vaidlus eesti kirjaviisi täpsustamise üle. Tol ajal nõudis uuendusi kõige jõulisemalt Äksi pastor Otto Wilhelm Masing. Tema soovitatud õ-tähemärk tuligi kirjakeeles kasutusele. Teine uus märk – punktike palatalisatsiooni tähistamiseks –, mille kasutamise ettepaneku tegi Masing avalikult 1820. aastal, jäeti kõrvale, kuigi palataliseeritud alveolaarid on eesti keeles foneemid just nagu õ-gi.

Masingu keeleuuenduslik tegevus ei viinud küll kõigi tema ettepanekute juurdumiseni eesti kirjakeeles, kuid nende uuendustega seoses ilmneb, kuidas üksikisik võib mõjutada keelemuutust nii isikupositsiooni (Masing kui autoriteet; vt Laanekask 2003; Raag 2008; Praakli, Pae 2021) kui ka suhtlusvõrgustiku kaudu (vt Milroy 1992; Bergs 2005; Romaine 2009: 270–273).

Et ajaloolise sotsiolingvistika huviorbiidis on lisaks isiku rollile ka laiema sotsiaalse konteksti mõju (vt Nevalainen, Raumolin-Brunberg 2012), jälgime palatalisatsioonimärgi levikut esmalt Masingu ja tema lähivõrgustikku kuulunud mõttekaaslaste kirjalike tekstide näitel, seejärel vaatame, kas uuendus jõudis ka teiste kirjutajate, sh talurahva tekstidesse. Arutame sellegi üle, miks Masingu uuenduslik märkimisviis kirjakeeles ei kinnistunud.

Materjalina oleme kasutanud kogu aastatel 1820–1850 ilmunud eestikeelset trükisõna (ajakiri *Beiträge*, aabitsad, ilukirjandus- ja ajakirjandusallikad, kalendrid; kokku umbes 500 trükist) ning sama perioodi käsikirjalisi allikaid (vallakohtu-protokollid, valikuliselt meetrikaraamatuid, Johann Heinrich Rosenplänteri päeva- raamat).

Autorite murdetaustast lähtuvalt on palatalisatsiooni märkimist XVII sajandi grammatikates ja XIX sajandi keelearuteludes lühidalt käsitlenud Gerda Laugaste (1956), kes jõudis järeldusele, et iga autor on tuginenud oma kodukoha kõnepruugile (olgu öeldud, et meie XIX sajandi andmestik seda järeldust täielikult ei toeta). Palatalisatsioon on murdeti väga erinev. Kõige stabiilsem ja levinum on foneemiline palatalisatsioon, st juhtumid, kus nominatiivis on sõna lõpust *i* (harvem muu eesvokaal) kadunud ja ilma palatalisatsioonita võiks sõna seetõttu kokku langeda mõne teise sõnaga, nagu *palk*, *tall*, *pats*, *kruus*, *silm* jt. Traditsiooniliselt on kirderanniku murdeala peetud piirkonnaks, kus puudub igasugune palatalisatsioon (vt Laugaste 1956), kuid Liisi Piitsa ja Mari-Liis Kalviku (2019) uuring näitas, et kirderannikumurde kõnelejad siiski kasutavad palataliseeritud konsonante. Viljandi- ja Saare-

maal, osaliselt ka Läänemaal esineb ainult foneemiline palatalisatsioon (sageli *i*- või *e*-epenteesina konsonandi ees, seejuures mitte ainult alveolaaride, vaid ka bilabiaallide ees). Lõunaeeesti keeles on palatalisatsioon levinum kui kirjakeeles ning erinevalt põhjaeeesti keelest palataliseerub konsonandi lõpu-, mitte algusosa. Keskmurdes ja selle naaberkihelkondades (sh Pärnus, Tormas, Vändras), samuti idamurdes on palatalisatsioon assimilatsiooninähtus, mis esineb ka sõna(vormi)des, kus *i* on püsinud. (Laugaste 1956)

XIX sajandi esimesel poolel oli keelearendajate eesmärk luua eesti ühiskirjakeel. Selle aja autorid võisid küll kirjeldada oma kodukoha keelt, kuid olid teadlikud murrete erinevustest ja pigem püüdsid vältida vähestele murrakutele omaste keelendite kasutamist ühiskirjakeeles. Oma kodukoha kõnepruuki ei tähtsustatud üle, ideaalse kirjakeelena nähti dialektismidest vaba keelt.

Tänapäeval oleme harjunud *õ*-märgi olemasoluga, kuid XIX sajandi alguses oli *õ* niisama uuenduslik ja harjumatu kui palatalisatsiooni märkimine. Ka *õ* hääldus ja esinemissagedus olid väga varieeruvad (vt nt Teras 2018). Nii *õ* kui ka palatalisatsiooni jaoks oli vaja tellida välismaalt uusi tähemärke, mis muutis trüki kallimaks. Põhjus, miks palatalisatsioonimärk kirjakeeles ei juurdunud, ei saa olla ainuüksi häälduse varieerumises murdeti või trükitehnilistes raskustes, sest *õ*-tähemärk ju jäi kasutusse.

1. Eesti keele palatalisatsiooni „avastamine”

Varaseim eesti keele grammatika, kus palataliseeritud häälikutele tähelepanu pööratakse, on Johannes Gutsclaffi 1648. aastal ilmunud „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”), kus Gutsclaff märgib, et sõna lõpus tuleb hoiduda *j* asemel *i*-d hääldamast: vale oleks öelda *kotti*, *panni*, *olli* ühesilbiliste *kotj* ’kott’, *panj* ’pann’ ja *olj* ’õlg’ asemel (Gutsclaff 1998 [1648]: 42–43).

Põgusalt käsitleb palatalisatsiooni ka Johann Hornung oma keeleõpetuses „Grammatica Esthonica” (1693). Ta mainib, et eesti keeles on palju sõnu, mis kirjapildilt kattuvad, kuid häälduselt erinevad, näiteks *wars* : *warsa* ja *wars* : *warre*, *wil* : *willa* ja *wil* : *willi*. Hornung ütleb, et nende õige hääldus tuleb õppida inimestelt, kes on eesti keelt lapsest saadik kõnelema harjunud. Järgmises lõigus toob Hornung välja sõnad *hal*, *wask*, *kol*, *kul*, *kask* ning selgitab, et neid tuleb hääldada *sibilando*, tõenäoliselt viidates vilistavale kõlale, mis vähemalt *s*-i palataliseerides on üsna selgelt kuulda. (Hornung 1693: 5–6)

Anton Thor Helle (1732: 3–4) kirjutab Hornungiga sarnaselt, et mõne sõna hääldus tuleb ära õppida kuulmise järgi. Ta põhjendab seda „kahekordsete tumedalõjaliste” häälikutega,¹ mida pole lihtsate vokaalidega võimalik õigesti edasi anda.

¹ Saksakeelse fraasi *wegen ihres zweifachen dunckeln Lauts* tähendus pole päris selge. Sarnast väljendusviisi leiab siiski ka vanadest saksa grammatikakäsitlustest mitme sajandi vältel. „Kahekordsed häälikud” (*zweifache Laute*) vastandati „ühekordsetele häälikutele” (*einfache Laute*). Kahekordseteks nimetati näiteks diftonge, mis justkui üheks häälikuks kokku sulavad (nt Ickelsamer 1881 [1534]: 28). Ka eesti keele palataliseeritud sõnades võis kostuda justkui *i*-lõpuline

Näiteks toob ta sõnad *hunt, kot, sant, tont, tootama, nöäl, salw, töeste, öe, sanna, palk, löek*. Loendi sõnad illustreerivad kaht erinevat hääldusnähtust: õ-häälikut ja palatalisatsiooni, mida kumbagi tollane ortograafia ei märkinud.

August Wilhelm Hupeli (1818: 9) käsitus ei erine kuigivõrd Helle omast. Hupel nendib, et mõningate sõnade ja tähtede tegeliku häälduse edasiandmiseks puuduvad märgid. Neid hääldusnähtu ei tule Hupeli sõnul pikalt harjutada, et need selgeks saada. Näiteks toob temagi nii palataliseeritud konsonandiga kui ka õ-häälikuga sõnu: *hunt, kot, sant, tont, karn* või *liha karn, nöäl, salw, öe, sanna*. Järgneb arutlus terava ja pehme hääldusega konsonantide *r, l* ja *s* üle, kusjuures silmas on peetud kestust (*warras* 'varas' vs. *warras* 'varras'). Õppijatele lohutuseks nendib Hupel, et hääldusraskustest ei maksa heituda, sest eestlased saavad kõnest aru ka siis, kui öelda sõnu täpselt nii, nagu need on kirjutatud. Hupeli grammatika esmatrükis (1780: 3) nii pikka arutelu pole, kuid mainitud on vajadust nimetatud sõnade õiget hääldust harjutada.

Osa autoreid toob palataliseeritud ja palataliseerimata häälduse näiteid eesti keele piirkondlike erinevuste kirjeldamiseks. Näiteks Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1816: 49) mainib, et saarlased hääldavad *Saint* 'sant', *huint* 'hunt', *uis* 'uss'. Masing kirjutab Rosenplänterile (Kirjad IV: 35, 40), et Põltsamaal ja Viljandi kandis hääldatakse ilma palataliseerimata *Juan* 'Jaan', *suan* 'saan' ja *kuas* 'kaas'.

Palatalisatsiooni olemust selgitab pikemalt Jacob Johann Anton Hirschhausen. Tema käsitluses on palatalisatsioon „mõne silbi eripärane pehme hääldus”² (Hirschhausen 1821: 9), nagu see esineb ka vene keeles. Sarnasusele vene keelega oli juba viis aastat varem osutanud Masing (1816: 50–51). Hirschhausen esitab palataliseeritud sõnade loendi, nimetab häälikud, mida saab pehmedada (*l, n, r, s* ja *t*), ja mainib palatalisatsiooni puudumist kirderannikumurdes (kus näiteks *kont* kõlavat nagu *koñt* saksakeelses lauses *Er koñt nicht* 'Ta ei saa'). Tähelepanuväärne on ka Hirschhauseni oletus, et tõenäoliselt on eesti keel palatalisatsiooni omandanud alles järkjärgulise arenemise käigus: pole ju hoolikas Gösekengi seda teemat maininud. (Hirschhausen 1821: 9–16, vt ka 1827: 22–23)

Palatalisatsiooni olemasolus ei kaheldud, vaidlusi tekitasid üksikasjad ja erandid. Näiteks 1822. aastal peab Masing vajalikuks selgitada, et palatalisatsioon esineb ka mitmesilbilistes sõnades, sh ühesilbiliste sõnade käändevormides, nagu *pant* : *pandi, pandil, pandile* jne (vt Rosenplänter 1822a: 45). 1827. aastal kirjutab ta, et on sõnu, mida võib hääldada nii palataliseeritult kui ka palataliseerimata, näiteks *põl* või *põl*, *põlw* või *põlw*, *putk* või *putk* (vt Masing 1827: 29). Punktike vokaali all on palatalisatsioonimärk, mille Masing soovitas eesti ortograafias kasutusele võtta.

diftong. „Tumedakõlalistena” (*dunkle Laute*) kirjeldati (eelkõige mittekõrgeid) tagavokaale (nt Deutschbein 1883: 51). Selle kirjeldusega sobib eesti õ.

² „eigenthümlich weiche Aussprache mancher Sylben”

2. Palatalisatsioonimärk kirjas – punktike vokaali all

1813. aastal hakkas Rosenplänter välja andma ajakirja Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Juba esimeses vihikus tõstatas ta eesti ortograafia küsimuse, sest õigekirjutuses esines liiga palju varieeruvust. Pikemalt räägib ta esisuurtähest, kokku- ja lahkukirjutamisest, diftongidest, *i* ja *j*-i erinevusest, häälikupikkustest. Palatalisatsioonist Rosenplänter (1813: 108) veel juttu ei tee, kuigi sõnastab peamise reegli: „Kirjutatagu nii, nagu eestlane räägib.”³ Kirjapildi ja häälduse lahknevused võttis seejärel põhjalikult ette Masing (vt lähemalt Praakli, Pae 2021). Oma 1816. aastal ilmunud raamatu „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” („Algupäraseid eesti tekste sakslastele”) eessõnas arutleb ta, et eeskujuks võiks võtta ungari ortograafia ja selles kasutatavad märgid. Soome keele õigekiri näib Masingule eesti omast kehvem, sest soome õigekirjareeglid on tema sõnul paika pannud rootslased, kes ei suuda soome sõnu õigesti hääldada ega tajuda. (Masing 1816: VIII–IX) Palatalisatsiooni (sks *Muillirung*) mainib Masing selles raamatus seoses eesti tähestikuga, mida tema arvates tuleks täiendada: puudu olevat „kurguhääliku” (*Gurgellaut*) märk (Masing peab silmas *õ*-d) ja palatalisatsioonimärk. Vene keeles tähistatakse neid vastavalt *ѣ* ja *ѥ*-ga, kirjutab Masing. Palataliseeritud sõnade näited kirjutab Masing siin tsirkumfleksi, paigutades selle kord konsonandile, kord vokaalile: *mā̃nd, aā̃nd, ō̃lg, pā̃lk, tā̃ll*. (Masing 1816: 50–51) Konkreetset soovitusi ortograafia muutmiseks ta veel ei esita ega kasuta ka lisamärke oma eestikeelses tekstis, küll aga soovitab just tsirkumfleksi hiljem Hirschhausen (1821: 10).

Oma mõtteid ortograafia kohta jagas Masing 1817. aasta veebruaris ka Rosenplänterile. Tavalist tsirkumfleksi (˘) palatalisatsiooni märkimiseks ta nüüd enam ei poolda, selle tahab ta jätta vokaalidevahelise silbipiiri tähistamiseks, nagu *rāud* 'raod (sõnast *raag*)' või *lāud* 'laod (sõnast *laduma*)' (vokaalide vahelt kadunud konsonantide kohal oli tollal veel silbipiir). Asja põhjalikult läbi mõelnud, soovib Masing „lamavat kreeka tsirkumfleksi” ehk tildet (˜), nt *saā̃n* ja *Jaā̃n*. Samas kaalub ta teistki tähistusviisi, küsides Rosenplänterilt, kas ehk poleks parem lisada konsonandi ette *é*, nagu *saén*, *Jaén*. Arutluse lõpetuseks mainib Masing, et lisamärkidest oleks kasu ka lugemises vilumatutele eestlastele. (Kirjad I: 179, 183) Järgmise aasta aprillis kasutab Masing oma kirjades just märki ˜, näiteks vahendades Rosenplänterile üht Kunda aednikuga toimunud jutuajamist: „Ma märkasin üht suurt karvast röövikut ja näitasin sõrmega sellele ning küsisin: mis se on? Tema: küllap õpetaja teab: üs.” Masing täpsustab kohe näitesõna järel, et kasutab tildet palatalisatsiooni märkimiseks (sks *Muillirungszeichen*). (Kirjad I: 229, 241) Tänapäeval eeldaksime, et kundalaste kõnes palatalisatsioon puudus. Siin tuleb hästi välja, et Masingu eesmärk polnud edasi anda kohalikule keelele kõige iseloomulikumat murdepärast hääldust, vaid rõhutada nähtusi, mis tema arvates sobiks ühiskirjakeelde.

1818. aasta septembris teatab Masing Rosenplänterile, et trükkal Schünmann annab *nun wirklich* 'nüüd tõesti' sisse tellimuse uute tähemärkide lõikamiseks või valamiseks: nende hulgas *ł, ł̃, m̃, ñ, r̃, š̃, t̃, p̃*. (Kirjad I: 268–269) Kirjadest ei selgu

³ „Man schreibe wie der Ehste spricht.”

üheselt, mis funktsioon nimetatud märkidel oleks. Punktike tähe all võiks näidata palatalisatsiooni, ent sel juhul oleks *m* ja *p* ülearused. Punktike võiks märkida ka hääliku lühidust, kuid siis poleks vaja *t*-i.

Arvatavasti jäid need märgid esialgu siiski soetamata, sest järgmise aasta aprillis kirjutab Masing Rosenplänterile taas, et Schünmann on lubanud tellida vajalikud uued märgid. Seekord nimetab ta *ō*-d ja punktikesega vokaale *a*, *e*, *i*, *o*, *ō*, mitte konsonante. Schünmanni veenmine ei olevat küll lihtne olnud, sest praost Friedrich Gottlieb Moritz olevat ortograafiamuudatusi laitnud ja soovitanud neid mitte kasutama hakata, väites, et rahvale need ei meeldiks. Siiski on Masing selleks ajaks, st 1819. aasta aprilliks, juba kindlalt otsustanud palatalisatsiooni märkida just vokaalialuse punktikesega. (Kirjad II: 76–85)

Rosenplänteri vastused Masingule pole säilinud, kuid on tõenäoline, et selle kirja peale on ta küsinud selgitust punktikese asukoha kohta. Igatahes järgmises kirjas, mais 1819, teatab Masing, et punkt tuleb panna vokaali alla, osutamaks, et seal, kus see paikneb, on *i* või *e* ära jäetud (Kirjad II: 85, 89).

Veebruariks 1820 on vastavad märgid Schünmannil väidetavalt tellitud (vt Kirjad II: 173–174) ja Liivimaa talurahvaseaduse komisjon nende kasutamise heaks kiitnud, kuid Schünmann küsib lisaraha (vt Kirjad II: 176, 179), mistõttu ilmub talurahvaseadus siiski ilma palatalisatsioonimärkideta. Detsembris kirjutab Masing, et Schünmannil on vajalikke märke liiga vähe, nii et trükikojas tekivad viivitused ja veel kolmanda korrektuuri ajakski pole tekst lõplikult ja korralikult laotud, sest tuleb oodata, kuni märgid mõnelt teiselt raamilt vabanevad (Kirjad II: 318–319).

Avalikkusele saavad Masingu ortograafia uuendamise ettepanekud teatavaks 1820. aastal, kui ilmub „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift” („Ettepanekud eesti kirjaviisi parandamiseks”). Masing kirjutab seal, et eesti keeles on suur hulk palataliseeritud sõnu (sks *muillirte Wörter*), mida kirjas ei märgita, kuigi tähenduste eristamiseks tuleks seda teha. Ta selgitab – nagu ka 1819. aasta maikuus oma kirjas Rosenplänterile –, et palatalisatsioon tähendab vokaali sulandumist *i*- või *e*-häälikuga üheks voolavaks heliks, mistõttu on sobilik selle puuduva ja justkui neeldunud *i* tähistamiseks kasutada väikest punkti silbi all. Masing võrdleb seda tähistusviisi kreeka *jota subscriptum*’iga, mis samuti näitab silbist kadunud *i*-häälikut. Nii muutub kiri küll inetult kirjuks, möönab Masing, aga see-eest teeb märk hääldamise ja arusaamise lihtsamaks, nagu kinnitavad näited: *tal* – *tal*, *wil* – *wil*, *mänd* – *mänd*, *palk* – *palk*, *wars* – *wars*, *arm* – *arm*, *sulg* – *sulg*. (Masing 1820: 8–9)

1821. aastal ilmub ajakirjas Beiträge Rosenplänteri artikkel „Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend” („Eesti ortograafiat puudutavad ettepanekud”), mis kordab Masingu 1816. aasta mõtteid. Rosenplänter märgib, et ükski kiri ei peegelda täpset hääldust ja et sageli on keele ortograafia puudulik siis, kui seda on arendanud võõramaalased. Järgnevas nimetab Rosenplänter ortograafia põhimõtted: igal häälikul (aga mitte hääldusnüansil) olgu oma tähemärk, vähelevinud murdekeelenditega ei tohiks arvestada (sest muidu saaksime „hiina alfabeedi”), märgid peaks olema sarnased teistes keeltes kasutatavatega. Olemasolevat kirjaviisi tohib parandada vaid siis, kui on põhjust loota, et uuendused leiavad rakendust rahvaraamatutes, ja kui talupoeg suudab uut kirjutusviisi mõista niisama hästi kui vana – rahval ei ole

aega kaks korda lugema õppida. Kuna kogu hool ja tegevus peab olema suunatud rahva harimisele, töötaksime iseendale vastu, kui toimiksime teisiti, ning tulevane kasu hüvitaks praeguse kahju alles väga palju hiljem ja ainult osaliselt. (Rosenplänter 1821: 47–49)

Rosenplänteri soov on, et kirjaviis vastaks peamurde hääldusele ning et haritud inimesed (näiteks vaimulikud) püüdleksid peamurde häälduse poole. Seejuures pole peamurre ei tartu ega tallinna keel, vaid *Ehstnisch* – ühiskeel, mida mõistetakse ja kasutatakse meelsasti kogu Eestis. (Rosenplänter 1821: 53–54) Varem, detsembris 1818, on Masing Rosenplänterit noominud, et see avaldab Beiträges liiga palju niisugust materjali, millest pole kirjakeele arendamisel mingit kasu (nt rahvalaule). Masing seletab Rosenplänterile näidete varal, miks pole hea, kui too eelistab Pärnu kandi keelt ja võtab eeskujuks oma eesti koolipoiste keele – nemadki peavad harjuma kirjakeelena kasutama üldist eesti keelt. Masing kirjeldab, kuidas ta veel Viru-Nigulas teenides keeldus suhtlemast kohalikus murrakus ja edendas nõnda kohalike seas puhta, igas piirkonnas mõistetava eesti keele kõnelemist. (Kirjad I: 282–289)

Lihtne viis raamatud üldarusaadavaks muuta ja häälduse piirkondlikke erisusi järk-järgult sulandada on ortograafia, väidab Rosenplänter (1821: 54) oma kirjuti-ses, ning lisab: „Aja jooksul kujunevad kõneorganid kirja alusel, kui nii võib öelda, ja silm annab reegli kõrva jaoks.”⁴ Sellega on põhjendatud ortograafia uuendamise ettepanekud, mis Rosenplänter järgnevas teeb. Need langevad kokku Masingu ettepanekutega. Siiski on üks oluline erinevus: Rosenplänter paigutab punktikese konsonandi, mitte vokaali alla: *hal, kaṇ, kaṣ, kaṭki, waṛs* jne. Seejuures meeldib punktike tähe all Rosenplänterile niivõrd, et ta soovitab seda kasutada üldisemaltki igasuguse kiirustava häälduse märkimiseks (kui mõista palatalisatsiooni kui *i* sulandamist teiste häälikutega, siis see on kiirustava hääldamise ilming), näiteks *kanṇa* 'kana', *kalḷa* 'kala' jne. (Rosenplänter 1821: 54–71)

Palatalisatsiooni märkimisel tuleb kasutusele siiski Masingu variant – vokaali alla paigutatud punktike. Beiträge XIV vihikus palatalisatsiooni veel märgitud pole, ka mitte Rosenplänteri enda koostatud õ-ga sõnade loendis (vt Rosenplänter 1822b). Alates XV vihikust ehk 1823. aastast on punktiga vokaalid enamikul autoreist olemas (vt Lisa).

Ilmselt Rosenplänter ise kaastöösse palatalisatsioonimärke ei lisanud, vähemalt mitte vastu autorite tahtmist. Beiträge XVI vihikus ei ole palatalisatsiooni märkinud Paul Gottlieb Georg Ewerth ja Gustav Adolph Oldekop. Palatalisatsioonimärke pole ka eestlaste kirjades. XX vihikus on avaldatud August Wilhelm Hupeli ülevaade laensõnadest, mida samuti pole tagantjärele palatalisatsioonimärkidega täiendatud.

Kuigi Rosenplänter võtab Masingu uuendustega kirjaviisi omaks, avaldab ta Beiträges ka kriitikute arvamusi. Näiteks Beiträge XVII vihik algab anonüümse kirjutisega, mis ütleb, et lisamärgid peaksid kuuluma ainult grammatikatesse ja sõnastikesse, mitte tavalistesse raamatutesse. Tuuakse võrdlus inglise keelega – kui palju märke nemad vajaksid! – ja prantsuse keelega. Prantslased küll armastavad

⁴ „Mit der Zeit bilden sich die Sprachorgane, wenn man so sagen kann, nach der Schrift, und das Auge wird die Regel für das Ohr.”

diakriitikuid, aga näiteks *oi*, *eu*, *c*, *ch* jt erinevaid hääldusvõimalusi nad siiski ei märgi, vaid jätavad selle grammatika hooleks. (Unbekannte 1825: 22–23)

Rosenplänter lubab autoritel kasutada ka Masingu pakutuist erinevaid diakriitilisi märke. Näiteks Johann Friedrich Heller on kirjutanud *maia*st ning *hundi* ja *kotti* kõrval ka *naest*, *aeg*, *kõrralene*, *taewase* (vt Heller 1822: 28, 34). Punktikesega *ę* näitab tal kas *e* kõrgenemist või *e* ja *i* varieerumist mureti.

1824. aastal avaldab Masing brošüüri „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie” („Lisandus eesti ortograafiale”), kus kirjutab veel kord palatalisatsiooni märkimise vajalikkusest *jota subscriptum*’iga, võttes kokku oma senised seisukohad. Nii oli palatalisatsiooni olemasolu eesti keeles saanud niisama palju tähelepanu kui õ-häälik.

3. Palatalisatsioonimärgi tutvustamine eestlastele

Samaaegselt saksakeelsete kirjutistega seletas Masing oma uuendusettepanekuid ka eesti keeles. 1821. aastal trükkis Schünmann Masingu „Luggemisse lehhed”, kus palatalisatsiooni märgitakse punktikesega. Tähetabelis on punktikesega vokaalide kõrval nende nimetus *Sullad*, ilma punktikeseta vokaalid on aga *Waljud* (Masing 1821a: Tabel XVIII). Lugemisõpetus algab tähekujude tutvustamisega, kusjuures esialgu ilma lisamärkideta. Järgneb mitu lehekülge silpide lugemise harjutusi. XIV ja XV tabelis on juba ühesilbilised sõnad, osa neist punktikesega: *hark*, *hünt*, *Jaän*, *kaqs*, *kalk*, *karp*, *qarm*, *kəlm*, *kənt*, *link* jne, kuigi punktikesega seletus on alles XVIII tabelis. Pikemate sõnade tabelis on punktikesi harvemini ja lugemistekstis (kokku umbes 1000 sõna) on palatalisatsioon märgitud ainult sõnades *õntsad* ja *and*. Üldiselt ongi „Luggemisse lehtedes” palatalisatsioonimärk vaid juhul, kui peenendatud häälikule ei järgne *i* või *j* (erandlikult siiski *sandikodda* ’kiriku eeskoda kerjustele’ ja *jamsja* ’jampsija, tembutaja, lobsuu’).

Samal aastal eraldi ilmunud õpetuses, kuidas lugemislehti kasutada (Masing 1821b), seletab Masing „sulade” ja „valjude” häälikute vahet sõnapaaride abil, nende erinevat hääldusviisi sõnaliselt kirjeldamata (pilt 1). Sellegi raamatukese trükkis Schünmann. Umbes 2500-sõnalises tekstis, kui sõnapaaride tabelit mitte arvestada, on palatalisatsioonimärke jällegi haruharva: ainult sõnades *wälja*, *manitsuse*, *kässib*,⁵ *Õnnisteggija*, *hästi* ja *wallitseja*. Needsamad sõnad tulevad raamatus ette ka ilma palatalisatsioonimärgita. Selgesõnalist juhust, millal palatalisatsiooni märkida (nt eelkõige tähenduste eristamiseks), millal mitte (nt *i* ja *j*-i ees), Masing ei anna.

1822. aastal avaldab Masing kirjaviisiuunduste seletuse ka Marahwa Näddala-Lehhes. Ta kirjutab: „[---] täppike tähhendab, et sõnna sulla on, ning et üks *i* ehk *e* selle heälega pohkstawiga, kelle al täp seisab, õtse kokko on sullanud.” Järgnevad näitesõnad: „*arm* tulleb Jummalast, – *arm* ho[o]bist” jne. (Masing 1822: 45)

1823. aastal ilmus Masingult (jällegi Schünmanni trükituna) „Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida”. Selle ülesehitus on samasugune nagu „Luggemisse lehtedel”, aga palatalisatsioon on märgitud veidi rohkemates

⁵ Masing kasutas rõhumärki, et eristada vanas kirjaviisis ühesuguse kirjaipildiga, kuid hääliku-pikkuste poolest erinevaid sõnu: *wälja* tuleb lugeda III (mitte II) vältes ja *kässib* II (mitte I) vältes.

sõnades, näiteks ka *sun-di-mus*, *prās-si-ma*, *tēr-wi-sed*, *pōt-ti-sep-pad*, *ār-ra-wal-lit-se-tud* (Masing 1823: 16–17). Lugemistekstis on palatalisatsioonimärk siingi haruldane.

I. Tähhendus. Sulka ja waljo pohk.
 stawide wahhet näitwad needjinnatsed sōn-
 nad selgeste, mis siinsammas nimmetame:
 arm tulles Jummalast, arm hobist.
 mänd on paddas, mänd metsas.
 palka saab orri, palka wean metsast.
 tal on lamba poeg, tal kus hobhost piddada.
 fulg on laudas, fulg kirjutaja käes.
 wars käib mārta, wars lua tagga.
 wil lamba seljas, agga wil lōeb innimese külge.

Pilt 1. Otto Wilhelm Masingu „Õppetus kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida” (1821b: 5).

Rosenplānteri aabitsas, mis ilmus 1823. aastal Pärnus (Marquardti trükituna), on „sulad pookstavid” esitatud juba enne lugemisharjutusi. Tema ei alusta õpetust tähenduseta silpidega, vaid silbitatud tekstiga. Esimene „sula” täht on esimeses peal-kirjas: „Mei-e ri-si-t us-so õp-pe-tu-se wiis pe-a-tük-ki”. Üldiselt on palatalisatsiooni märkimine selleski raamatus järjekindlusetu (nt pilt 2).

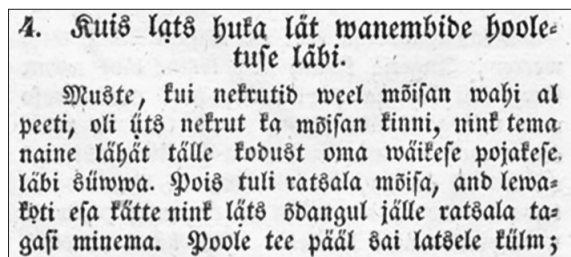
Abram. Adam. Ado. Akfel. Andres. An.
 Anno. Addo. Alwina. Annikas. — Elias.
 Esko. Erik. Ewärt. Edo. Ello. Els.
 Eppo. Ewa. — Hans. Hinrik. Hiuno.
 Hugo. — Jaqn. Juhhan. Jagup. Jürri.
 Jetta. Jana. Jngel. Jula. — Karel.
 Kasper. Klement. Kola. Kotlip. Kustaw.
 Kuddri. Kai. Kert. Klara. — Laur. Lemet.
 Leno. Liso. Lotta. — Maddis. Mango. Miiskel.
 Mgret. Mgts. Mgdlī. Mai. Marret. Marri.
 Mal. — Niggulas. Noa. Nedo. Netta. —
 Olew. Olop. Otto. Olga. — Pawel. Pert.
 Peter. Plato. Pabo. Pōlli. — Rein. Reinolt.
 Rōdt. Rosa. — Samuel. Siim. Salme. Sara.
 Taniel. Tōns. Tōnno. Tōnnis. Tiit. Trino.
 Truto. — Wilip. Willem. Wio.

Pilt 2. Eesnimede loend Rosenplānteri aabitsas (1823). Palatalisatsioon on märgitud nimedes *Jaqn*, *Mart*, *Mgts*, *Mgdlī*, *Pōlli*, aga mitte näiteks nimedes *Annikas* ja *Pert*.

Juba varem oli Rosenplänter välja andnud „Kirjutusse-lehhed” (1818–1820). Neil lehtedel on küll olemas *õ* (seejuures mitme tähistusviisiga), aga muid uusi märke veel mitte.

1841. aastal trükiti Tartus Laakmanni juures Tartu Jaani koguduse eesti pihtkonna pastori Carl Heinrich Constantin Gehewe tartukeelne aabits, mille tähetabel järgib Masingu eeskujul: sealgi on eristatud „valjud” ja „sulad” vokaalid. Palatalisatsiooni on märgitud üksiksilpide lugemise lehel (nt *lats*, *lust*, *zolk*, *arst*) ning harjutuses, mis kasutab lausetes võrdlevalt sarnase kirja-pildiga sõnu (*tal* ja *tāl*, *wars* ja *wars* jne). Lugemistekstis (umbes 2000 sõna) on vaid üksikud palatalisatsioonipunktid (nt *kranz* ja *naljakas*). Samal ajal sõnades, nagu *lats* ja *lät*, pole palatalisatsiooni märgitud. Katekismuse osas ega raamatu lõpus olevates käekirjanäidetes ei paista ühtegi palatalisatsioonipunkti. Nii jääb mulje, et need ongi mõeldud vaid abiks lugema õppimisel, kuid pole vilunud lugejale vajalikud.

1845. aastal andis tartukeelse aabitsa välja Carl Gottlieb Reinthal. See on esimene uues (st Ahrensi) kirjaviisis aabits, kuid erinevalt Ahrensi soovitustest on selles märgitud ka palatalisatsiooni, seda isegi lugemistekstides (pilt 3).

Pilt 3. Tekstinäide Carl Gottlieb Reinthali 1845. aastal ilmunud aabitsast (lk 16).

Trükiti ka kirjaviisiuuendusteta aabitsaid, kus pole isegi *õ*-märgi. Näiteks 1820. aastal anti nii Riias kui ka Tartus uuesti välja Friedrich Gottlieb Moritza 1815. aasta aabits. Ka Tallinnas ilmus mitu uuendusteta „ABD-Ramatut”: esmalt 1837. aastal (kordustrükk 1839) ja seejärel 1840. aastal. Tartus trükiti ilma *õ* ja palatalisatsioonimärkideta „ABD-Ramat” 1839. aastal Schünmanni juures, st trükikojas, mis oli 1820-ndate esimesel poolel avaldanud Masingu kirjaviisiuuendusi seletavad brošüürid ja ka Masingu aabitsa.

1841. aastal avaldas Tartus Laakmanni juures aabitsa Äksi Masingu-järgne pastor Franz Akermann. Selle tähestikus, ent mitte tekstis, on vähemalt *õ* siiski olemas. Akermanni aabitsast ilmusid kordustrükkid 1842. ja 1852. aastal. Järgmistes väljaannetes, mis ilmusid alates 1855. aastast (viimane aastal 1908), on tähemärke tutvustaval lehel eraldi välja toodud „Sulla hälega tähhe” *a, e, o, u, õ, ö*, aga lugemistekstides neid ei kasutata. Nii kumab siitki läbi arusaam, et vilunud lugeja palatalisatsiooni märke ei vaja.

Kuigi 1820. aastate esimesel poolel ilmusid Masingu täpsustatud kirjaviisis aabitsad, jäid XIX sajandi esimesel poolel ülekaalu ikkagi tavalise kirja-pildiga aabitsad. Masingu ega Rosenplänteri aabitsast kordustrükke ei tehtud, samuti mitte Masingu

„Luggemisse lehtedest”. Gehewe aabitsa järeltrükk ilmus 1843. aastal. Rosenplänter on küll 1844. aastal Masingu kirjaköidete juurde kirjutanud, et Tallinna kubermangus õpetatakse nüüd Masingu lugemistahvlite järgi (Kirjad I: 80–82), aga huvi nende vastu ei pruukinud olla seotud kirjaviisiuundustega, vaid õpetamise meetodikaga.

4. Palatalisatsioonimärgi levik eestikeelsetes trükistes

Masingu eestikeelsetesse trükistesse (kui mitte arvestada lugemislehti) ilmub palatalisatsiooni tähistav punktike Marahwa Näddala-Lehhe 1822. aasta 1. numbris (trükki lubatud 21. detsembril 1821). Ta kasutab seda kõigis oma hilisemates eestikeelsetes raamatutes ja kalendrites (v.a 1825), kuid mitte järjekindlalt igas palataliseeritud sõnas.

Beiträge autoritest, kelle kaastöodes on palatalisatsioonimärgid olemas, ei ole neid oma 1822. aastal või hiljem avaldatud rahvaraamatutesse lisanud ei Karl Ernst Berg, Knüpfper ega Reinthal (v.a aabitsas, millest oli juttu alajaotises 3). Teised pole eestikeelseid raamatuid avaldanud (vt Lisa).

Uuendusmeelsemad on olnud Räpina pastor Johann Friedrich Heller ja Vastseliina pastor Carl Gottfried Gustav Masing, kelle tartukeelsetes ühiselt välja antud raamatutes („Wastse kirriko-laulo”, 1831; „Jummala-orjuse Ramat Ewangeliumi päle põhjendetu Lutteri-ussu Koggodussile Wenne-Rigin”,⁶ 1834) on punktike palatalisatsiooni tähistajana üsna järjekindel sõna *lats* vormides (kokku 68, neist 9 punktikeseta), aga mitte mujal. 1835. aastal trükitud „Ue kirriko seadusse Jummala tenistusse korrast”, mille samuti nemad tõlkisid, ega lauluraamatus „Wastse nink parrandetu wanna Waimolikko Laulo”, mis nad 1842. aastal välja andsid, uuendatud kirjavaisi enam pole, samuti mitte Helleri 1843. aasta „Lutteri wäikeses Katekismuses”.

Palatalisatsiooniarutelu algusajal, juba 1822. aastal andsid samad mehed koos Karula pastori Peter Friedrich Bornwasseriga välja „Mattuse-laulo”, kus on olemas nii *õ*-märk kui ka punktikesed vokaalide all, kuid need ei märgi palatalisatsiooni. Enamik punktikesi näitab hoopis *e* ja *i* võimalikku vaheldumist (vt ka alajaotist 2): *taewan*, *heng*, *essamaad*, *aeg*, *jooskmene* jne. Väiksem osa täpsustab *i* ja *j*-i hääldust (*teje*, *majan*, *šja*). Tol ajal käisid vaidlused tartueesti kirjakeele saatuse üle. Osa Lõuna-Eesti pastoreid soovitas tallinna keele ja tartu keele kokku sulatada (vt Kirjad I: 156). Punktiga *ę* võibki olla üks kokkusulutamise katsetus: tähte *ę* võib olenevalt muredetaustast lugeda kas *e* või *i*-na (vrd sarnase ettepanekuga märkida sõnaalguse *h* asemel ülakoma; Luce 1816).

Leidsime veel ainult kolm autorit-tõlkijat, kes on Masingu uuendustega kaasa läinud. Suve Jaani „Wenne Südda ja Wenne Hing” (1841) sisaldab nii *õ*-d, rõhumärke kui ka palatalisatsioonipunktikesi. Samad uuendused on olemas ka Caspar Franz Lorenzsonni tõlgitud „Jenowewa” 2. trükis (samuti 1841). Mõlemad raamatud andis välja Pärnu trükikal Friedrich Wilhelm Borm, kes oli äsja Königsbergist Eestisse tulnud ja siin Marquardti trükikoja omandanud (vt Annus 2000: 679). Kolmandana

⁶ Selles on katsetatud isegi läbikriipsutatud tähtedega, mille Masing pakkus välja ühe võimalusena, kuidas lühikesi ja pikki kaashäälikuid eristada (vt Prillop 2020).

on Masingu uuendusi kasutanud Caspar Franz Lorenzsonni vend Heinrich Gottlieb Lorenzsonn. Temal valmis juba aastail 1822–1823 Masingu ortograafias käsikiri „Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal” (EKM EKLA, f 192, m 156:1 (M.A)). Teose trükkis jällegi Borm, see ilmus (lühendatult) 1842. aastal, kuid kirjaviisiuuendustest on trükiversioonis alles vaid õ. Mõlemad Lorenzsonnid olid Rosenplänteri õpilased (Anvelt 1979: 207), nii et ilmselt tutvustas tema neile Masingu ideid. Ka Suve Jaan võis parandatud kirjaviisi õppida Rosenplänterilt, kui töötas 1815–1837 Pärnu kreiskoolis (vt Anvelt 1979: 162–177).

Hiljem samuti Bormi juures trükitud Suve Jaani „Luige Laus” (1843) ja „Wenne Süddame ja Wenne Hinge” täiendatud väljaanne (1844) on tavalises Masingu-eelses kirjaviisis (erandiks õ-täht), nagu muudki Bormi 1840-ndate trükised.

Bormi trükiste seas erandlik on Rosenplänteri toimetatud „Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat”. Esimeses Bormi ja Rosenplänteri välja antud kalendris (1844) on palataliseeritult näiteks *asjad*, *õnn*, *süüd* ja *andi*. Järgmistes on palatalisatsiooni-punktike juba haruldus, esinedes peamiselt vaid pealkirjades või kalendaariumiosa pärisnimedes (*Mats*, *Katta*), mida sai varasemate aastate ladudest üle võtta. Seevastu õ-märk püsib Bormi kalendrites ka edaspidi. Uuendustest ainuüksi õ on ka Rosenplänteri „Kolilaste seäduses” ja „Leikuse-pühha jutluses”, mis mõlemad trükkis Borm 1845. aastal.

Oma käsikirjalises eesti keele õpetuses (EKM EKLA, f 192, m 171:24 (M.A)) on Masingu kirjaviisi kasutanud ka Tartu ülikooli esimene eestlasest eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson. Seevastu ainsas tema koostatud eestikeelses trükises – 1840. aastal Tartus Õpetatud Eesti Seltsi välja antud raamatukataloogis „Kirja-Kulutaja” – pole isegi õ-sid.

Võib arvata, et kirjutajail oli sageli raske otsustada, kas sõna on palataliseeritud või mitte: elav rahvakeel varieerus palju, ebajärjekindel oli ka Masing ise. Puudus sõnaraamat, kust oleks saanud kahtluse korral järele vaadata. Seega polnud uut märki lihtne kasutama hakata. Lisamärgid muutsid ka trükkimise kallimaks ja aeglasemaks. Pealegi oli selge, et eestlased ei vaja lugemisel niisuguste märkide abi. Tähendusi eristav funktsioon on palatalisatsioonil harva.

Masingu uuendusliku märkimisviisi raamatutest taandumisel võis oma roll olla ka Eduard Ahrensil. 1843. aastal ilmus Ahrensi grammatika, kus ta kirjutab:

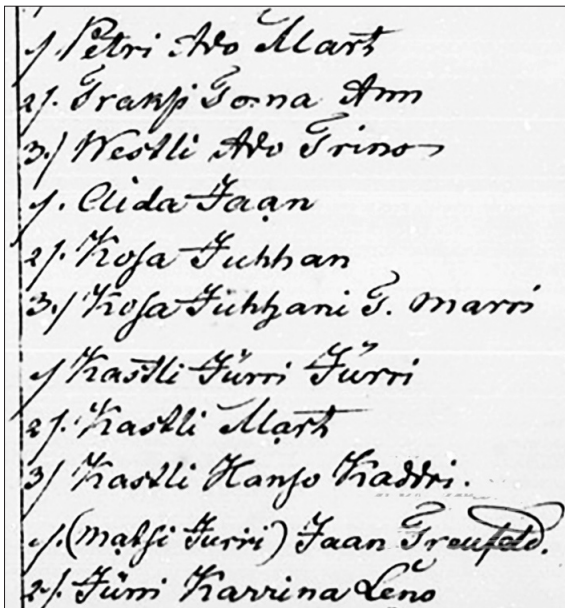
Masing võttis kirjas kasutusele kolm uut märki: 1) tegelike topeltkonsonantide märkimiseks aktsendi (*múllu*), 2) dilutsiooni [st palatalisatsiooni] märkimiseks *Jota subscriptum*’i (*sündima*), 3) ebapuhta õ märkimiseks tsirkumfleksi (*põld*). Aktsent on täiesti üleliigne, niipea kui lõpetada ühekordsete konsonantide kahekordne kirjutamine. Mõlemad teised märgid väljendavad igatahes olulisi häälduse erijooni, aga Masing ei tee õigesti, kui ta võtab need rahvaraamatutes kasutusele. Eestlastele ei too need mingit kasu, vaid teevad pigem kahju, kuna hajutavad nende tähelepanu ja suunavad selle asjale, mis on neile enesestmõistetav. Rahvaraamatutes on äärmisel juhul õ kasutatav, kuna see vähe silma torkab; dilutsiooni märk oleks ainult sõnaraamatus omal kohal; aktsendi asemel tuleks aga kasutusele võtta soome kirjaviis. (Ahrens 1843: 22; tõlge Ross 2003: 108)

Edaspidi nihkus kirjaviisivaidlustes põhitähelepanu soomepärasele hääliku-pikkuste märkimisele ning palatalisatsiooni küsimus jäi tagaplaanile.

5. Palatalisatsiooni märkimine meetrikaraamatutes

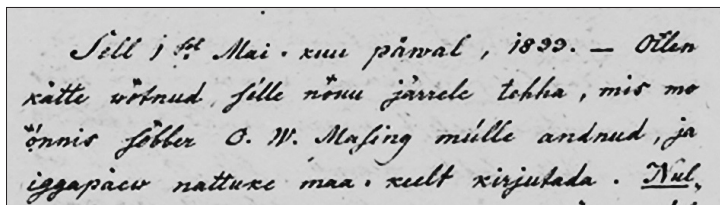
Kui baltisaksa estofiilid olid „avastanud” eesti keele palatalisatsiooni ning Masing oli välja pakkunud sobiva märgi selle kirja pildis tähistamiseks, oleks võinud eeldada, et nad hakkavad seda järjekindlalt kasutama ka oma ametlikes dokumentides, näiteks meetrikaraamatutes. On ju eesnimedegi hulgas selliseid, kus just palatalisatsioon eristab nime tavalisest sõnast, vrd näiteks *Mats* ja *mats*. Vaatasime nende pastorite meetrikaraamatuid, kes olid teadaolevalt Masingu mõttekaaslased (keda ta on kiitvalt või sõbrana maininud kirja des Rosenplänterile (vt Kirjad I–IV), kes huvitusid eesti keelest ja olid Beiträge kaastöölised või võtsid oma välja antud raamatutes kasutusele Masingu uuendusi; vt Lisa).

Äksi meetrikaraamatus (RA, EAA.1266.2.4) on Masing punktikest tähe all kasutanud alates 1820. aasta detsembrist. Esialgu on palatalisatsioonimärki väga harva. Sagedasemaks, aga mitte päris järjekindlaks muutub see alles 1822. aasta veebruarist. Sama nimi võib isegi järjestikustes sissekannetes olla kord punktikesega, kord ilma (pilt 4). Palatalisatsiooni on Masing märkinud näiteks nimedes *Jaḡn*, *Mart*, *Kḡddri*, *Kristjaḡn*, *Oṡt*, *Mḡtsi Jḡrri*, *Kḡndi Otto*, *Kḡlli Jḡrri*, *Pḡlsti Hanso Marri*, *Iwḡski Mart*, *Lḡttika Jḡrri*, *Kḡrtsi Ado*, *Sḡrtsi Tḡnno*, *Hindrik Kḡḡas*, *Juhhan Kḡrs*, *Tina Tḡrs*, *Tḡnno Wḡnt*.

Pilt 4. Palatalisatsiooni märkimise järjekindlusetus (vrd nimekujusid *Mart* ja *Mḡrt* ning *Jaḡn* ja *Jaan*)
Äksi 1824.–1833. aasta meetrikaraamatus (RA, EAA.1266.2.5, I 13p).

Rosenplänteri meetrikaraamatutes on palatalisatsiooni märkiv punktike selgelt olemas varem kui Masingul: alates 1820. aasta kevadest, näiteks *Mart*, *Sandi Matsi Witwe* 'lesk', *Kõtti Tõnnis*, *Oja Ain* (vt RA, EAA.1279.2.5, l 116, 117p; RA, EAA.1279.2.6, l 61p–64p). Rosenplänteri veendunud poolehoidu kirjaviisi-uuendustele näitab ka asjaolu, et oma 1833. aastal käsitsi kirjutatud päevaraamatus (pilt 5) kasutab ta üsna järjekindlalt nii konsonandi pikkuse kui ka palatalisatsiooni-märki.

Pilt 5. Rosenplänteri päevaraamatu algus (EKM EKLA, f 192, m 86:1 (M.A)).

Pärast Masingu surma 1832. aasta märtsis ja enne Äksi uue pastori Franz Akermanni ametisse asumist 1834. aasta mais on Äksi meetrikaraamatusse sissekandeid teinud seitse Tartu praostkonna pastorit. Nende hulgast ainult Jacob Wilhelm Reinhold Ewerth on palatalisatsiooni märkinud (pilt 6; vt ka Lisa). Oma koguduse meetrikaraamatus teeb ta seda juba 1821. aasta sügisel (nt *Sulbi*, *Lässi*, *Kussi*, *Matsi*), olles suvel hakanud kasutama ka õ-märki (vt RA, EAA.1256.2.6, lk 215–223). Meetrikaraamatutes märgivad palatalisatsiooni ühesilbilistes perekonnanimesedes üsna järjekindlalt ka Carl Friedrich Kolbe, näiteks *Kõll*, *Kõrk*, *Wask*, *Hunt*, *Karm* (vt RA, EAA.1261.1.59, l 7p, 8p; RA, EAA.1261.1.60, l 21–22; RA, EAA.1261.1.68, l 15p) ning Paul Gottlieb Georg Ewerth, näiteks *Unt* ja *Kask* (vt RA, EAA.1258.2.9, lk 9, 12, 26).

<i>Frangi Marti Mihail</i>	<i>Arto . . 15 .</i>	<i>Arto . T. Lipo.</i>
<i>M. Ann</i>		<i>Wauk Arto. 2. Arto</i>
<i>Jaanus Jõnn O. Mart</i>	<i>Mart 16 .</i>	<i>Kan Mart 3. Kofika</i>
		<i>Arto M. Krööt.</i>
		<i>Arto M. Krööt.</i>

Pilt 6. Jacob Wilhelm Reinhold Ewerthi sissekanne Äksi meetrikaraamatus 22. mail 1831, palatalisatsioon on märgitud neljal korral nimes *Mart*, näha on ka tildega õ-d nimes *Krööt* (RA, EAA.1266.2.5, l 162p).

On mõneti üllatav, et Masingu kirjaviisi pole kasutama hakanud tema sõber, naaberkihelkonna Kursi pastor Adam Johann Schubbe, keda Masing ise nimetab oma kõige tublimaks liitlaseks (Kirjad II: 77, 81). Meetrikaraamatutes ei märgi palatalisatsiooni needki pastoriid, kes seda mõnes raamatus või Beiträge artiklis on teinud, kuigi see kirjaviisitäpsustus võiks olla vajalik just sakslastele, osutamaks nime õiget hääldust (vt Lisa).

6. Palatalisatsioon talurahva kirjapanekuis

Beiträge XIII vihikus on Masingu õ-tähte kiitnud koolmeister Kõrendu Kaarel (Rosenplänter 1821: 62), aga sarnaseid seisukohavõtte palatalisatsiooni märkimise kohta pole talurahva seast teada. Masingu õ-märke leidub vennastekoguduse Kõrendu palvemajast säilinud paberites (EKM EKLA, f 252, m 63:2) ja sama kandi meeste kirja pandud Kaiavere ajaraamatus (Feldbach 2013), kuid palatalisatsiooni-märke neis materjalides pole. Seejuures on õ neis allikais mitte tilde, vaid ristikesega, nagu oli Masingu esialgne soov. Seega on tõenäoline, et talumehed omandasid õ käsi-kirjalise kuju kas otse Masingult või näiteks oma kirikuõpetajalt P. G. G. Ewerthilt, kes ka just sellist õ-märki kasutas. (Rosenplänteri „Kirjutusse-lehtedelt” oleksid nad tõenäoliselt ära õppinud hoopis mõne trükistes leiduva õ variandi.) Lahtiseks jääb, kas palatalisatsioonimärki ei tutvustatud talumeestele samal ajal kui õ-d või ei pidanud nad ise seda vajalikuks.

1825. aastal avaldas Rosenplänter ajakirjas Beiträge näitlikud vallakohtu-protokollid, et mõisavalitsused saaksid oma vallakirjutajatele selgitada, kuidas peab protokolle vormistama. Neis näidisprotokollides on kasutatud Masingu kirjaviisi-uuendusi (vt Rosenplänter 1825). Ometi pole õnnestunud leida ühtegi päris vallakohtuprotokolli, ei artiklis vaadeldavast perioodist (1820–1850) ega hilisemast ajast, kus leiduks palatalisatsioonipunktike või akuut häälikupikkuse märkimiseks (vt Vallakohtud).

Palatalisatsiooni on märkinud vaid nendelt murdealadelt pärit kirjutajad, kus konsonandi palataliseerimise asemel hääldatakse selle ette *i* – niisugune epenteetiline *i* on XIX sajandi teise poole protokollides ja ka hiljem vahel kirjagi pandud, näiteks *ruill* (Tori khk, Tori v, 1858), *kuihi* (Saarde khk, Laiksaare v, 1864), *kuilt* (Pärnu Elisabethi khk, Sauga v, 1874), *aisja* (Kullamaa khk, Kohatu v, 1876), *haill* (Kullamaa khk, Käända v, 1884), *tuinnistab* (Lääne-Nigula khk, Oru v, 1910; kõik näited allikast Vallakohtud). Samasugune *i* on teada ka vähemalt ühes XVIII sajandi lõpu kirjutises – Läänemaalt Mihkli kihelkonnast pärit hernhuutlase Georg Pilderi (1716–1793) eluloos on see näiteks sõnades *põilw* ja *laisk* ’lasi’ (EKM EKLA, f 252, m 29:3).⁷ Epenteetiline *i* niisugusel märkimisel kirjas pole aga seost Masingu kirjaviisiuuendusega ja süstemaatiliselt me selliseid murdesõnu ei otsinud.

Kokkuvõte

XIX sajandi alguskümnendite ortograafiauuenduse taustal oli valgustuslik arusaam keele arendamisest rahva vaimu harimise eesmärgil. Estofiilidest baltisakslased ei lähtunud enam üksnes sakslaste, vaid üha enam ka eestlaste keelelistest vajadustest. Eestlastel pidi häälduslähedasem ortograafia hõlbustama lugema õppimist ning toetama selle kaudu rahva harimist. Sakslastele oli täpsustatud ortograafia tarvilik kahe keele häälduserinevustele tähelepanu juhtimiseks.

⁷ Täname Annika Vihti, kes sellele dokumendile tähelepanu juhtis.

Olud keele arendamiseks olid soodsad: talurahva pärisorjusest vabastamine, rahvahariduse edendamine, baltisaksa estofiilide innustunud võrgustiku olemasolu ning uuenduste levitamiseks sobilike väljaannete (Beiträge, Marahwa Näddala-Leht, kooliraamatud, kalendrid) ilmumine. Uuenduste edukus sõltus siiski kasutajaskonna valmidusest neid omaks võtta.

Entusiastlik eesti kirjakeele arendaja Otto Wilhelm Masing mõjutas oluliselt oma lähivõrgustiku, eelkõige Johann Heinrich Rosenplänteri keeleteadust. Masingu algatusel kasutusele võetud õ-täht juurdus kirjakeeles, kuid palatalisatsiooni märkimine kasutusele ei jäänud. Autorid, kes pooldasid õ-tähte, märkisid seda enam-vähem järjekindlalt igas õ-häälikuga sõnas, aga palatalisatsiooni tähistavat punktikest vokaali all kasutati ebajärjekindlalt. Ei kujunenud selgeid reegleid, millal palatalisatsiooni märkida, millal mitte. Ebajärjekindel oli ka Masing ise. Lihtsate juhiste puudumine võis olla üheks takistuseks palatalisatsioonimärgi üldisel kasutuselevõtul kirjakeeles. Siiski võib Masingu tegevuse tulemusena rääkida paarikümne aasta pikkusest perioodist, mil tema lähivõrgustikku kuulunud haritlased vähemasti püüdsid palatalisatsiooni kirjakeeles märkida. Nii peegeldab Masingu tegevus seda, kuidas isiklik initsiatiiv ning veendumus, et keelt saab arendada, võib tuua kirjakeelde uusi tähistusviise ja algatada ühiskonnas olulisi keelearutelusi.

Talurahvale jäid Masingu ideed siiski kaugeks. Aabitsatest võib palatalisatsiooni tähistavat punktikest leida küll veel XX sajandilgi, aga see oli mõeldud abiks algajale lugejale, mitte tavatekstides kasutamiseks. Talurahva enda kirjanekutesse märk nähtavasti ei jõudnud.

Palatalisatsioonimärgi kinnistumist kirjakeeles võisid takistada piirkondlikud ja individuaalsed häälduserinevused, trükitehnilised raskused, lisamärkidega kirjaviisi keerukus, kuid eelkõige siiski selgete tähistuspõhimõtete puudumine ning uuenduse vajalikkuses veendunud kasutajaskonna vähesus.

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli rahvusteaduste baasfinantseerimise projekt „XIX sajandi eesti kirjakeel sotsiokultuurilisel taustal“ (PHVEE24911).

Lisa. Ülevaade palatalisatsioonipunktikese kasutamisest artiklis käsitletud literaatide ja pastore tekstides

Valge taust – palatalisatsiooni on märgitud; hall taust – palatalisatsiooni pole märgitud.

Nimi	Kogudus	Trükised (v.a aabitsad) ja trükikojad	Meetrikaraamatud	Murre
J. H. Rosenplänter (1781–1846)	Pärnu Elisabethi	märgitud alates 1823; Beiträge XVI 1845 Borm 1845 Borm	RA, EAA.1279.2.5 RA, EAA.1279.2.6	läänemurre (Pärnu)
C. F. Lorenzsonn (1811–1880)	–	1839 Marquardt 1841 Borm 1842 Borm 1843 Lindforsi pärija 1844 Borm 1844 Schünmanni lesk		
J. Fr. Sommer (1777–1851)	–	1841 Borm 1843 Borm 1844 Borm		
O. W. Masing (1763–1832)	Äksi	märgitud alates 1822	RA, EAA.1266.2.4 RA, EAA.1266.2.5	
F. v Akermann (1801–1855)	Äksi	1839 Lindforsi pärija 1855 Schünmann	RA, EAA.1266.1.72	
A. F. J. Knüpffer (1777–1843)	Kadrina	1827 Beiträge XVIII 1830 Schünmann	RA, EAA.1227.2.1	
A. J. Schubbe (1785–1845)	Kursi		RA, EAA.1257.1.35 RA, EAA.1257.1.83	keskmurre
J. J. A. Hirschhausen (1773–1837)	Kuusalu		RA, EAA.1216.2.1	
E. J. Assmuth (1792–1854)	Torma, Lohusuu		RA, EAA.1265.1.66 RA, EAA.1265.1.67	
J. W. R. Ewerth (1775–1837)	Kodavere	1825 Beiträge XVII	RA, EAA.1256.2.6	idamurre
P. G. G. Ewerth (1772–1843)	Maarja-Magdaleena	1823 Beiträge XVI	RA, EAA.1258.2.9	
H. G. v Jannau (1789–1869)	Laiuse	1837 Lindforsi pärija	RA, EAA.2434.2.7	
C. F. Kolbe (1792–1849)	Palamuse		RA, EAA.1261.1.59 RA, EAA.1261.1.60 RA, EAA.1261.1.68	
K. E. v Berg (1773–1833)	Halliste, Karksi; Sangaste	1823 Beiträge XVI 1827 Schünmann	RA, EAA.1276.2.4 RA, EAA.1275.2.7 RA, EAA.1298.2.6	
C. H. C. Gehewe (1796–1856)	Tartu Jaani	1830 Schünmann 1836 s. n. 1844 Schünmann	RA, EAA.1298.2.6	lõunaeestimurded
G. A. Oldekop (1755–1838)	–	1822 Schünmann 1823 Beiträge XVI		

J. F. Heller (1786–1849); C. G. G. Masing (1789–1859)	Räpina; Vastseliina	1822 Schünmann	RA, EAA.1269.3.7	lõuna- eesti murded
		1831 Schünmann	RA, EAA.1269.1.765	
		1834 Müller	RA, EAA.1271.2.4	
		1835 Peters-Steffen- hagen	RA, EAA.1271.1.6	
C. G. Reinthal (1797–1872)	Rõuge	1842 Laakmann		
		1843 Laakmann		
		1832 Beiträge XX	RA, EAA.1268.1.26	
		1849 Schünmanni lesk 1850 Schünmanni lesk ja Mattiesen 1851 Laakmann 1855 Laakmann	RA, EAA.1268.1.36	
C. J. Schubbe (1786–1857)	Helme		RA, EAA.1296.1.142	

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 252 – Vennastekogudus

f 192 – Õpetatud Eesti Selts

Rahvusrarhiiv (RA)

EAA.1216 – EELK Kuusalu kogudus

EAA.1227 – EELK Kadrina kogudus

EAA.1256 – EELK Kodavere kogudus

EAA.1257 – EELK Kursi kogudus

EAA.1258 – EELK Maarja-Magdaleena kogudus

EAA.1261 – EELK Palamuse kogudus

EAA.1265 – EELK Torma kogudus

EAA.1266 – EELK Äksi kogudus

EAA.1268 – EELK Rõuge kogudus

EAA.1269 – EELK Räpina kogudus

EAA.1271 – EELK Vastseliina kogudus

EAA.1275 – EELK Halliste kogudus

EAA.1276 – EELK Karksi kogudus

EAA.1279 – EELK Pärnu Eliisabeti kogudus

EAA.1296 – EELK Helme kogudus

EAA.1298 – EELK Sangaste kogudus

EAA.2434 – EELK Laiuse kogudus

VEEBIVARAD

Vallakohtud = Vallakohtute ühisloome. <https://www.ra.ee/vallakohtud/>

KIRJANDUS

- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. 1. osa. Formenlehre. Reval: Heinrich Laakmann.
- Akermann, Franz 1841.** ABD ja Luggemisse Ramat. Tartu: H. Laakmann.
- Akermann, Franz 1855.** Luggemisse ramat laste kolitamisse tarwis. Tartu: H. Laakmann.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Anvelt, Leo 1799.** O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Bergs, Alexander 2005.** Social Networks and Historical Sociolinguistics: Studies in Morpho-syntactic Variation in the Paston Letters (1421–1503). Toim Elizabeth Closs Traugott, Bernd Kortmann. (Topics in English Linguistics 51.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110923223>
- Deutschbein, Karl 1883.** Über die Resultate der Lautphysiologie mit Rücksicht auf unsere Schulen. – Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen, XXXVII, kd 70, lk 39–72.
- Feldbach, Eduard 2013.** Õ-täht tuli Kõrenduselt. – Vooremaa 4. V, lk 4; 11. V, lk 4.
- Gehewe, Carl Heinrich Constantin 1841.** Luggemisse Ramat laste kolitamisse tarwis. Eddimänne jaggo. Tartu: H. Laakmann.
- Gutslaff, Johannes 1998 [1648].** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tlk, koost Marju Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Helle, Anton Thor 1732.** Grammatica Esthonica oder: Eine Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. – Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Välja andnud E. Gutsleff. Halle: Stephan Orban, lk 1–80.
- Heller, Johann Friedrich 1822.** Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XV v, lk 1–42.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1821.** Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XIII v, lk 1–27.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1827.** Ausführliche Anzeige und Beurteilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing. Reval: Johann Herrmann Gressel.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: J. G. Wilcken.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

- Ickelsamer, Valentin 1881 [1534].** Valentin Ickelsamers Teutsche grammatica. Toim Ludwig Kohler. Freiburg i. B. – Tübingen: Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (P. Siebeck).
- Kirjad I–IV = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832.** I: 1814–1818 (1995); II: 1819–1820 (1996); III: 1821–1823 (1996); IV: 1824–1832 (1997). Koost Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Laanekask, Heli 2003.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Laugaste, Gerda 1956.** Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles. (TRÜ toimetised 43. Ajaloo-keeleteaduskonna töid.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 74–85.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1816.** Orthographischer Vorschlag. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, VI v, lk 48–49.
- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. v. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1820.** Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1821a.** Luggemisse lehhed. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1821b.** Õppetuse kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Kirja ja õppetuse asjust. – Marahwa Näddala-Leht 8. II, nr 6, lk 42–46.
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täeline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1824.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat: Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1827.** Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Pernaui: G. Marquardt.
- Milroy, James 1992.** Linguistic Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English. (Language in Society 19.) Oxford, UK – Cambridge, USA: Blackwell.
- Nevalainen, Terttu; Raumolin-Brunberg, Helena 2012.** Historical sociolinguistics: Origins, motivations and paradigms. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. (Blackwell Handbooks in Linguistics.) Toim Juan Manuel Hernández-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre. Chichester: Wiley-Blackwell, lk 22–40.
<https://doi.org/10.1002/9781118257227.ch2>
- Piits, Liisi; Kalvik, Mari-Liis 2019.** Palatalisatsioonist ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades. Roos närtsis, sest vaas oli tühi. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 513–533.
<https://doi.org/10.54013/kk740a1>
- Praakli, Kristiina; Pae, Taavi 2021.** Õ. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1035–1057.
<https://doi.org/10.54013/kk768a1>
- Prillop, Külli 2020.** O. W. Masingu kirjaväsi. – Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Koost Valve-Liivi Kingisepp. Toim Külli Habicht, K. Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 17–25.

- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Reinthal, Carl Gottlieb 1845.** Tartu maa-keele Abits kost latse wõiwa täwweste lugemist opi. Tartu: Laakmann.
- Romaine, Suzanne 2009.** Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology. (Cambridge Studies in Linguistics 34.) Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511720130>
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813.** Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, I v, lk 107–123.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1818–1820.** Kirjutusse-lehhed. Reval: D. Heinz.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XIII v, lk 47–73.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822a.** Acht und sechzig gelegentliche Sprachbemerkungen aus Briefen des Herrn Propsts, Ober-Consistorial-Assessors und Ritters O. W. Masing. Gesammelt und nebst einer Bitte mitgetheilt von dem Herausgeber. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XV v, lk 42–61.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822b.** Welche Wörter mit einem *õ* geschrieben werden müssen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XIV v, lk 145–148.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1823.** Aaäbd ... Perno: J. G. Marquardt.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1825.** Schema für die ehstnischen Protocollführer in den Gemeindegerichten. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XVII v, lk 129–143.
- Ross, Kristiina (koost, toim) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Teras, Pire 2018.** /õ/ häälduse varieerumine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 221–239.
<https://doi.org/10.3176/esa63.10>
- Unbekannte 1825.** Giebt es wircklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend, annehmbar? – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XVII v, lk 1–25.

Küllil Prillop (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti fonoloogia teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

Küllil Habicht (snd 1964), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Kristiina Praakli (snd 1977), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi rakenduslingvistika kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee

Marking palatalization: A study of early 19th-century orthographic reform in Estonian

Keywords: Estonian orthography, palatalization, historical sociolinguistics, Otto Wilhelm Masing, 19th century, document analysis

Palatalization is not indicated in standard Estonian orthography. In the 1820s, Otto Wilhelm Masing proposed marking palatalization with a small dot placed beneath the vowel preceding the palatalized consonant. This article examines the extent to which Masing's proposal was adopted and explores the reasons why the palatalization mark ultimately failed to become part of standard written Estonian. Masing also introduced the letter *õ* to distinguish between the sounds *ö* /*ø*/ and *õ* /*ɤ*/ in writing. That innovation was successful, even though – much like palatalization – *õ* varied regionally in pronunciation and the new character made printing more costly.

Only a few printers and authors experimented with the palatalization mark, and all but two soon abandoned it. The only ones who remained committed to the idea were Heinrich Rosenplänter and Masing himself. However, they were unable to provide clear rules for when the palatalization mark should be used and were inconsistent in applying it. As a result, neither any printed texts nor the spoken language of the time offered a reliable model or standard for marking palatalization. Although the palatalization mark never caught on in general writing, it was adopted to some extent by authors of primers, who used it in the earliest stages of reading instruction.

Küllli Prillop (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Researcher of Estonian Phonology (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

Küllli Habicht (b. 1964), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Associate Professor of Estonian Language (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Kristiina Praakli (b. 1977), PhD, University of Tartu, Associate Professor of Applied Linguistics (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee